

Az első csillagig

A börtönépítéset nagy korszakai

Európa katolikus államaiban a *dologházi intézmény* egészen más pályát futott be, mint a protestáns országokban. A legfontosabb különbség tartalmilag: a később épült, a 17. század második felében és a 18. században létesített intézetek születésüknél fogva komplexek. Ez a komplexitás kettős értelemben is megragadható. Egyfelől a modellkövetésben az akkor már kriminalizálódott (értelmezésünkben ennélfogva eltorzult) északi mintát követték. A munkáltatás és nevelés tiszta eszméje, a javíthatóság gondolata összemosódott a súlyos bűnözőkre vonatkozó, a társadalomtól történő szigorú elkülönítés célkitűzésével. (Maga a katolikus szegénység-felfogás sem kedvezett az eredeti eszmének, amelynek tagadása, mint tudjuk, alapját képezte a protestáns dologház ideájának.) Másfelől az állami gondoskodás központosítása, amely az abszolút állam lényegéből fakad, kedvezett annak, hogy egyszerre szolgáljanak többféle kötelezettséget: „komplex” intézeteket alapítottak, a társadalom rászorulóit mind egy helyre csoportosítva. A katolikus államok a rászorulókat egy tekintet alá vonták: hiányzott a segítő szempont, a munkakerülés „vétké”, a dologházi gondolat születésének kardinális pontja.

Az architektúrális feltételek tekintetében is *jelentős a különbség*. A protestáns hatóságok a dologházakat a megszüntetett szerzetes- és apácarendek kiürített kolostoraiban he-

lyezték el, így az építészeti környezetet az egyházi architektúra határozta meg. Hasonlóképpen az ezt a modellt követő újonnan épített házak — a legtöbbször a holland Rasp- és Spinnhuis voltak mintái — ezek építészeti sajátosságait követték. Heß leírja, hogy a hamburgi dologház új épületének építőmestere, Hans Hamelau az építkezés megkezdése előtt, 1662-ben tanulmányúton járt Hollandiában, hogy épületéhez a holland tapasztalatokat megszerezze.

A katolicizmus államaiban a zárda, a kolostorok nem váltak fölöslegessé, nem ürültek ki, nem álltak rendelkezésre tehát üres, „totális” intézményeket magukba fogadni képes épületek (hacsak egyes erődítményekre nem gondolunk). Vagyis: *újakat kellett építeni*. Ennek hatása érzékelhető az építészeti megoldásokban (kevésbé kötötték a szakemberek fantáziáját az egyházi épületek szabályai). Az új házak egyben a feudális abszolutizmus, a fejedelmi hatalom deklarációjának is számítottak. Ugyanakkor az építkezés költségei szükségessé tették magas pártfogók jelentős pénzügyi támogatását is. A fegyintézet-alapítás fejedelmi jótekonyságként jelent meg. Az intézetek jelentős épületekké váltak: *kifejezték a fejedelmi hatalom tekintélyét*, bizonyos értelemben vett ékévé váltak városnak és tartománynak egyaránt, hiszen rajtuk a reneszánsz és a barokk

architektúra díszítőelemei is megjelentek.

Két német dologház

Miután 1666-ban a hamburgi dologház leégett, a városi magisztrátus a pótlását rendelte el. Az 1670-ben emelt új épület a Binnenalster keleti partján állott, 283x150 hamburgi láb alapterületen. Az intézet hátsó oldala a víz felé nézett. Ezen a szárnyon helyezték el, három emeleten egymás fölött, a férfiak hálószobáit. Úgy tűnik, a vizet az őrzésbiztonság szempontjából fontos tényezőnek tekintették. A földszinten voltak a súlyos bűnözők hálószobái (20 főt meghaladó befogadóképességű helyiségekben), férfiak és nők számára egyaránt. Összesen 500–700 férfit és nőt tudtak itt elhelyezni. (Melhop számításai szerint 400–500-at.) Közvetlenül a hálószobák mellé helyezték el a munkatermet, a „*Raspelgangor*”, a különösen engedetlenek számára fenntartott „*Bullenstall*”-al. Ugyancsak zárkákban voltak az első emeleten az államfogyok, mögöttük állt a nappali helyiségként használt „hosszú terem”. A padlás férfiak hálóterméül szolgált. A jobboldali szárny ettől csak egy ajtóval volt elválasztva, ott volt a női hálóterem, alatta a nők dolgozóhelyisége. *John Howard* látogatásakor háromszáznál több asszonyt számolt itt össze. Ennek a szárnynak a földszintjén a súlyos bűnözők osztálya mellett lakott a „*Raspelmeister*”, a munkavezető. A kolostorokra jellemző, négyszögletes udvar átellenbeni oldalán, a szemközti szárnyban további munkahelyek voltak férfiak számára, továbbá az inté-

zetigazgatóság szobái és egyéb gazdasági helyiségek, a konyha, a mosókonyha és a présház, valamint az istállók. Ez utóbbiak a gazdasági udvarba nyíltak. Távolabb, a főüzem zajától kissé messzebb, a déli szárny földszintjén és első emeletén nemek szerint elkülönítve a kórházi osztály volt berendezve. Az utcai oldalon helyezték el végül a szegények irodáját, igazgatósági helyiségeket, s a hivatalnokok lakásait és a templomot. A négy szárny által bezárt, szabályos négyzetet képező udvar közepén kút állott.

A holland minta után tervezett, az ottani kolostor-átalakításból eredő négyszögletes, zárt udvart körbeölelő fenyőtőház építészeti stílusa masszív, formájában az akkor uralkodó „olasz ízlést” követte. A tagolt homlokzat egyszerű pilléres elrendezésű volt. A négyszögletes zárt megoldás általános „divatnak” mondható: *Lipcse, Bréma, Lübeck, Kassel, Berlin* fenyőtőháza ugyanígy épült. E forma általános elterjedtségének nyilván nem egyetlen oka az eredeti zárda- és kolostorépületek szerkezete, hiszen a később emelt házaknál ennek követése nem lett volna okvetlenül szükséges. Kétségtől hatással volt a tervezőkre a reneszánsz építkezés szembeszökő jellemzője, a zárt, szabályos négyszög, mely az építészeti szépség általános érvényű szabályának, az arányos kifejezőmódnak megtestesülése. „*A két legfőbb alakzat a tökéletes kör és négyzet. Ezek a geometrikus alapformák meghatározó szerepet játszottak a reneszánsz központos terek kialakításában.*” (B. Szücs Margit) A német térségbe évszázados késéssel érkező reneszánsz hatása még a 17. század-

ban is érzékelhető. De nem lenne helyes lebecsülni az őrzésbiztonság szempontjait sem, melyek a teljesen zárt, belső udvaros épületegyüttesben tökéletesen érvényesíthetők.

Az *augzburgi fenyítő- és dologházat* (Zucht und Arbeitshaus) 1755-ben *Leonhard Christian Mayr* építőmester tervei szerint és irányítása mellett építették. Ami a börtönépítészet története szempontjából igen lényeges, a földszinten és az első emeleten berendezett zárkasor volt „*a nagyobb jelentőségű bűnözők számára*”. További érdekesség: a cellák fűthetőek, az árnyékszék kívülről üríthető, az ajtókon ételablakokat vágtak. Mindmáig nyitott kérdés a zárkafolyosó eredete. Lehetséges, hogy az építőmester a hazai kolostorokat tekintette mintának, de az sem kizárt, hogy az Augsburgon át Itália felé vezető fő közlekedési útvonalon érkezett hatásról lenne szó. (Mint arról alább még szó lesz, Itáliában már a 17. században fölbukkant a zárkafolyosós megoldás.)

Az *ártalmatlan bennlakók*, a csavargók, koldusok (kor és nem szerinti elkülönítési szempontokat figyelembe véve) nagy közös *termekbe* kerültek, a munka- és hálótermeket pedig csak egy ajtó választotta el egymástól. Több betegszoba is működött a fenyítőházban. Minden felekezetnek (már ti. a katolikusnak és az evangélikusnak is) külön kápolnát rendeltek. Tágas munkaudvara volt az épületegyüttesnek, melyhez egy jól áttekinthető veteményeskert járult. Az udvart és a kertet fal zárta körül, két végével az épülethez csatlakozva. Augsburgban, akárcsak Hamburgban a Binnentalster, az intézet egyik oldalát nyílt víz, a

Lechkanal zárta le. *Howard* egyenesen német sajátosságnak nevezte ezt a megoldást. A korabeli vélekedések szerint az intézet utcai frontja, dacára a berácsozott ablakoknak, az augsburgi barokk lakóházak hangulatát, kényelmét és stílusát idézte. Jóllehet az augsburgi fenyítőház alaprajza (sarkán kissé megtört négyzet) a holland, hamburgi és bérmai modelltől is eltávolodott. Az épületegyüttes már nem zár be szabályos udvart, a négyzet két oldala a kertet övező fal, ilyen értelemben a zárkasort, munkatermeket, igazgatási és kiszolgáló-helyiségeket magába foglaló épület „kinyílt”. A szárnyak kifelé még mindig zártnak mutatkoznak, a tervező még távol állt a barokkra jellemző patkó vagy U alakzattól (ami az 1710 és 1731 között épült Celle fegyintézetére oly jellemző). *Wölfflin* szerint a börtönépületekre is jellemző a patkó alakú építkezés koncepciója, hogy ti. a két előrenyúló szárny és a főépület közötti kapcsolat egy tisztán formális megfontolás eredménye, s az építőmester inkább gondolt architekturális gazdagságra, építészeti feladatának impozáns kiteljesítésére, mintsem az épület célszerűségére.

Ami viszont közös a hamburgi és augsburgi, s általában a kor újonnan emelt fenyítőházai között: *a törekvés a foglyok tagolására és lehetőség szerinti, a kor követelményeinek megfelelő módon történő szétválasztására*. A súlyos bűnelkövetők magánzárkákban való elhelyezése állt szemben a kis bűnösök közös bezárásával, a vizsgálati foglyok elkülönítésével. Ezek ellenére — miként *Pfeiffer* megállapítja — Németföldön „a meg-

nyirbált építészeti törekvések ismét roskatagságra kárhóztatták a fenyítőházak 18. századi működését.” Az egyik legnagyobb problémát a cél-tételezéseknek (úgy mint fenyítés, szegénygondozás, tébolyodottak kezelése) összekeveredése okozta, minek következtében mindenféle csoportképzés vagy elkülönítés lehetetlenné vált.

Pfeiffer megállapítása jellemző csakúgy a déli német abszolútizmusok börtönügyére, mint a holland és észak-német, utóbb „elkriminalizálódott” házak működésére. Némi változás a 18. században az ellenreformáció területén figyelhető meg, ahol a katolikus egyház egyfajta új típusú, intézeti gondozást kezdett szorgalmazni. Ennek egyik megnyilvánulása volt a római San Michele.

X. Ince idejében, 1655 körül épül Rómában a *Carcere nuovo*. Ez az „új börtön” kifejezetten egy büntető börtön céljára épült, 68 személy számára. Szabályos téglalap alakú, egy tömbből álló négyszintes épület, mely minden külső jegyével kora stílusjegyeit hordozta: építészetiileg kiegyensúlyozott lábazati szint, erőteljes főpárkányzat, plasztikus díszítések és barokk ablak-kávák. *Howard* évszázaddal későbbi tudósítása szerint *az épület a magánzárkák és a nagyobb, közös cellák keveréke volt*. A masszív, barokk épületet sarokpillérek szegélyezték.

Ugyanez időben az Itália-szerte eluralkodó bűnözés, a felfokozódó individualizmus következményeképpen fellépő féktelenség, a vagyonos osztályokhoz tartozó fiatalok tobzódásának észlelése a rendet igénylő hatalmat Firenzében arra sarkallta, hogy életre hívjon egy, a hollandihoz hasonló inté-

zetet a nehezen nevelhető, rakoncátlan, makacs ifjak számára. A nevelőotthon „*a magasabb rendek fiai számára*” nyílt meg. A *Filippo Franci* által alapított *Casa pia di rifugio* 1667-ben épült. Hasonlóképpen a későbbi milánói és torinói házakhoz, az említett házak alaprajza nem mutat különleges változást, mert mindegyiket már nem használt, de eredetileg másra épült házból építették át a megváltozott célok jegyében.

Ospizio di San Michele

Évtizedek folyamán, miként Hollandiában is, *megváltozott a nevelőintézetek személyzete*. Az egyházi gondozó intézmények, valamint a vallásos testvérségek és közösségek jó eredményei a 17. század vége felé új célokat hoztak a börtönügybe. Az egyházi hatóságok támogatásával a börtönügyben új utakra léptek. Ennek jegyében született meg 1703–04-ben az *Ospizio di San Michele*, XI. Kelemen pápa ösztönzésére Rómában, javítóház néven (*Casa di correzione*), a huszadik életévüket be nem töltött ifjak számára. A németalföldi minta után itt is megfogalmazták az intézet vezérlő gondolatát: „*nem elég a jogsértőt csupán büntetni, hanem nevelés útján jogkövetővé kell változtatni.*”

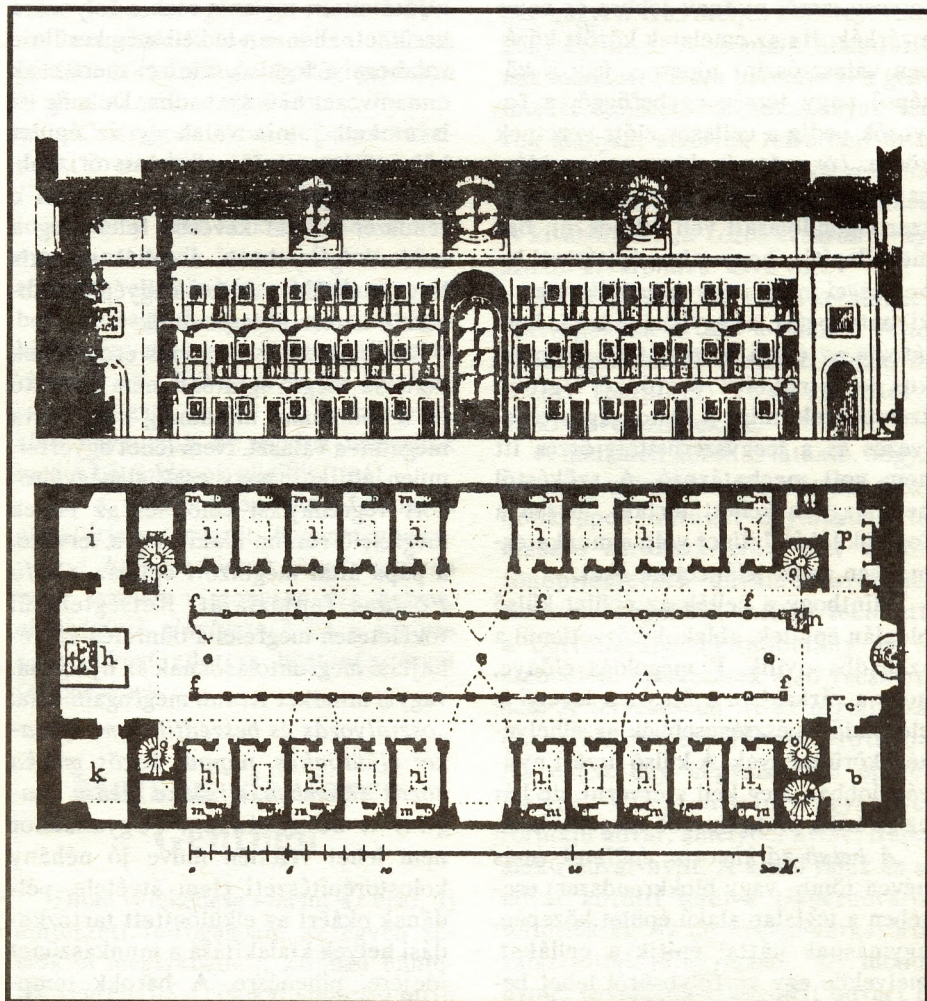
A San Michele egy speciális, büntetés-végrehajtási célra berendezett, négy osztályban egyenként 15–15 fiatal foglyot fogadni képes intézet volt. A háromemeletes, szabályos négyszög alaprajzú épületben a széles középső csarnok mindkét oldalán magánzárkák

BÖRTÖNMÚLT

sorakoztak. A börtönépítészet szempontjából újdonságnak számítottak a beboltzott keresztfolyosók, a központi terem megvilágítása, a helyiségek direkt szellőztetése és világosságának

megoldása a ház oldalfalán nyitott szokatlanul nagy ablakok által. Említésre méltók még a minden egyes fülkében az ablak melletti mélyedésben felállított árnyékszékek, valamint a

A San Michele előlnézeti képe és alaprajza

- a) utcai lépcső, b) felügyelői szoba, c) rács, d) kút, e) munkaterem, f) pad láncsal, g) nagyablak, h) oltár, i) sekrestye, k) iroda, l) zárkák, m) árnyékszékek, n) fenyítőhely, o) lépcső a prior és a fegyőr lakásához, p) tüzelőanyagraktár

zárkaajtó mellett, a folyosófalon vágott megfigyelőnyílások.

A San Michele alaprajzán jól szemlélhető az egyik legelterjedtebb börtönépítészeti megoldás, az úgynevezett *külső zárkasoros épület*. Ez egy téglalap alakú, néhány emeletes ház, melynek emeletein közepén fut végig a folyosó, arról nyílnak jobbra és balra a zárkák. Ha az emeletek között közepén választószint nincsen, úgy a középső nagy térség egybefüggő, a folyosók pedig a cellasor előtt vezetnek körbe. *Jörg Arndt* ebben a megoldásban már a későbbi panoptikus rendszer elgondolásait véli felfedezni. Bár megállapítja, hogy a kor építészeti lehetőségei még nem engedték meg a kibontakozást, az egyházi jelleg is korlátozta az építő fantáziát. A panoptikus konstrukciót ösztönző legfőbb szempontok, mint a biztonságos elhelyezés és a leegyszerűsített őrzés itt nem volt meghatározó. A szökéstől nem nagyon kellett tartani, hiszen a foglyok lábán bilincs volt, a munkatérmekekben pedig leláncolták őket.

Minthogy a cellák az épület külső oldalán épültek, ablakuk közvetlenül a szabadba nyílik. E megoldás előnye, hogy a zárkákban a fény s a levegő is elegendő, egészségesebbek az elhelyezési körülmények. A külső őrzést nyilván jobban meg kell szervezni, de hát ez az ára a praktikusabb megoldásnak.

A *belső zárkasoros épületek* (más néven tömb- vagy blokkrendszer) esetében a téglalap alakú épület közepén, egymásnak háttal építik a cellákat, melyekbe egy körfolyosóról lehet bejutni. (Ez is megoldható szintenként, de összefüggő légtérrel is, függőfolyosós rendszerrel.) Az épületben a cellá-

kon és a hozzájuk vezető folyosókon kívül általában nincsenek szintek, tehát a zárt épület belső tere a földszinttől a tetőig egybefüggő, így jól áttekinthető. E megoldás egyik jó példája a párizsi *Conciergerie*, mely a kívánalmaknak egy másik dimenzióját domborítja ki: a *biztonságot*. A zárkából kijutó elítélt ugyanis csak a folyosóra kerülhet, ahonnan le kell még kerülnie valahogy a legalsó szintre, mert csak onnan vezet út a szabadba. De még itt is át kell jutnia valahogy az épület külső falán, amit szigorúan őriznek. Egészségügyi szempontból azonban e rendszer sokkal kevésbé felel meg a modern igényeknek, a cellák ugyanis levegőt és fényt csak a nagypépület ablakain keresztül kaphatnak.

Az építészeti megoldás eredetének kérdése megnyugtatóan nem zárható le, a tudomány mindmáig nem tudta megadni a választ. Nem lehet egyértelműen állítani, hogy csak a megváltozott végrehajtási célok és az ennek megfelelő rezsim alakította a tervező, a pápa által megbízott építész, *Carlo Fontana* fantáziáját. Kétségtelenül tökéletesen megfelel a büntetés-végrehajtási megfontolásoknak az új forma, vagyis mindkét Krauß megfogalmazta: „*osztályozás és beszédtilalom, éjszakai elkülönítés, nappal közös munka közös teremben, éjszaka pedig magány a 60 zárkában.*” Ugyanakkor nem lehet véletlen műve jó néhány kolostorépítészeti elem átvétele, példának okáért az elkülönített tartózkodási helyek kialakítása a munkaszünet idejére, pihenésre. A barokk templomépítkezés néhány alapszempontja is érvényesült, mint a középső térség dominanciája, az oltár és a főterem

egybekötése. Az sem feledhető, hogy nemcsak az egyházi építető, de a valóságos építészeti környezet is meghatározta a tervezést. A *Casa di correzione* a San Michele kolostor épületegyüttesének részeként épült, működtetésében a lelki nevelés igen nagy szerepet játszott. A munkaterem homlokzati oldalát egy oldal zárta le. Persze nemcsak kolostorokban, hanem például kórházakban, kollégiumokban is alkalmazták az elkülönítést. Foucault a *College de Navarre* berendezkedést hozza föl példaként. Pfeiffer Furttentbach 1635-ös kórháztervét idézi, mely már zárkaépületet tartalmaz, mert egyik fontos cél volt a fertőzöttek elkülönítése. Minden egyes betegszoba fűthető volt, s a szükséges körülményeket biztosította. Hivatkozik még az 1200-as évek óta Európában létező, kb. 19 000 lepraházról, ahol ugyancsak ily módon kísérelték meg a bélpoklosok elkülönítését.

Ez a megfontolás nagy feladatok elé állítja a tervezőt: *hogy lehetőséges a befogadottak meglehetősen nagy számát viszonylag kis helyen, elkülönítve elhelyezni?* Ez a kihívás nagy lökést adott a börtönépítészeti fejlődésének.

Maison de force Gentben

Thole vélekedése szerint az első, új építészeti felfogásban, az egyéb sé máktól megszabadult, valóban büntetés-végrehajtási célokat szemmel tartó tervezés szerint emelt börtönépület az 1773-ban létesített genti intézet, amely egy központi udvar körül csillag

formában kialakított nyolc külön fogházépület volt. Tagonként körülbelül ezer ember elhelyezésére szolgált.

Flandriában kétszázezer lakos közül egy 1772-es becslés szerint mintegy százezer igen szegény. Ebből a körből csavargók, koldusok és rablók tömegei származtak. A hatóságok tehát nagyon is erőteljes ellenlépésekre kényszerültek. A zseniális államférfinak mondott *Vilain* harcolta ki a genti intézet építését, méghozzá olyan tervek alapján, amelyek felváltani hívták a barokk kolostorépítészeti hagyományokat a börtönépítészetben. A kitűzött cél „a közös elzárás — éjszakai elkülönítés” elve volt.

1775-ig csak 284 zárka készült el a csavargóknak és 250 a nőknek. A további építkezések (bejárati blokk, intézeti templom) 1830-ra, illetve 1835-re fejeződtek be.

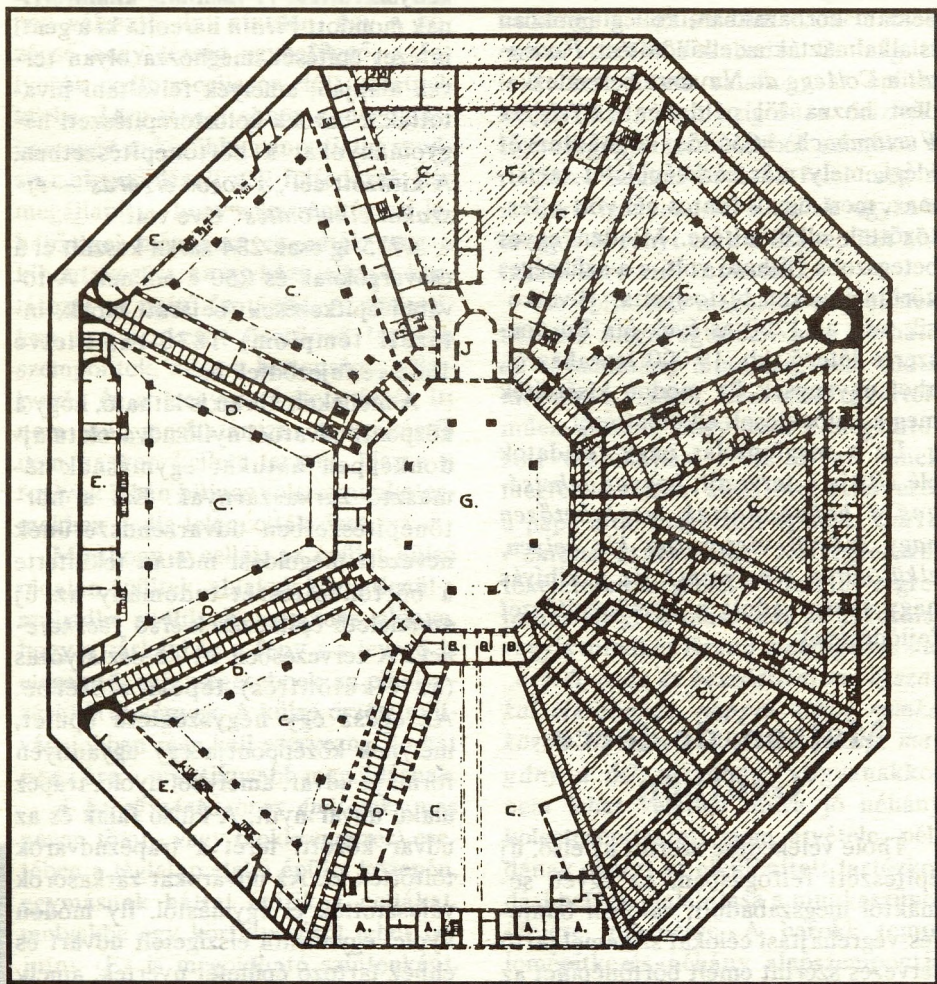
A mellékelt ábrán is látható, hogy a központi udvarból nyíló udvarok tulajdonképpen hátukat egymásnak támasztó zárkasárnyak. Ezt a börtönépítészetben udvarrendszerűnek nevezett megoldást méltán tekintette a börtönépítészet-tudomány az új szemléletű építkezések *első fecskéjének*. A tervezésben itt az osztályozás (az elkülönítés) lépett előtérbe. Az egész egy négyszögletű épület, melynek középpontja egy ugyanilyen formájú udvar, amelyből nyolc, trapéz alakú udvar nyílt. A külső falak és az udvar közötti teret a trapézudvarok töltötték ki. Az udvarokat zárkasorok választották el egymástól. Ily módon nyolc, egymástól elszigetelt udvart és ehhez tartozó épületet nyertek, amely kiválóan alkalmas volt az elitáltak különböző kategóriáinak szétválasztásá-

BÖRTÖNMŰLT

ra. *Elkülönítették például a fiatalokórákat, a visszaesőket.* Az éjszakára celláikba zárt foglyok (a zárkák mérete 2x1,5 m volt) napközben az udvarokban vagy a különböző méretű közös termekben tartózkodtak. Egészségügyi problémája ugyanaz volt, mint

a belsezőzárkás épületeknek, ugyanis a két szomszédos udvar cellasorai egymásnak háttal sorakozva, önálló ablakkal nem rendelkeztek; levegőt és világosságot csak az udvarok felől kaphattak. Utóbb a zárkasorhoz vezető folyosókat beüvegezték, így a leve-

A genti fegyintézet alaprajza

A) igazgató lakása, B) elosztóhelyiségek, C) udvarok, D) alvócellák, E) étkező, iskolaterem, a munkatermek, F) raktárak, G) központi udvar, H) kápolna

gőztetés még bonyolultabbá vált. Ezen a legalapvetőbb börtönhigiéniai követelményeket sem biztosító építészeti megoldáson próbáltak azután a *mil-banki House of correction* építésénél javítani. Az intézet egy nyolcszögletű fallal körülvett térség közepén elhelyezett hatágú csillagra emlékeztetett. Alapelve ugyanaz, mint a genti intézete, de a cellák levegőztetését és világítását oly módon oldották meg, hogy az udvarok pereme nem a szomszédos cellasorral találkozott közvetlenül (közük szabad térség ékelődött), s így önálló külső fronttal rendelkezve, a zárkákön külön ablakokat lehetett vágni. Valamennyi cella közvetlen kapcsolatban volt a szabad levegővel. A belső udvart körülölelő épületomb hivatali lakásai sem érintkeztek közvetlenül a zárkatömbökkel, mint

Gentben, így azok is szabad levegőhöz juthattak.

Összefoglalva a változásokat: a 17–18. század fordulója megteremtette az önálló börtönépítészetet. Azt a börtönarchitektúrát, amely immáron megszabadulva egyházi építészeti kötöttségeitől, alárendelhetette a tervezést a büntetés-végrehajtás éppen aktuális céljainak. A legfontosabb eredmény a későbbi „*csillagszárnyakká*” váló, *külső vagy belső zárkasoros börtönépületek modelljének kialakulása*, majd ezek bekapcsolása egy csillagszerű elhelyezéssel rendelkező modellbe. A központi udvar szerepe megmaradt a kolostorépítkezésekből, ez azonban a korábbi közös tevékenység helyéből egyre inkább a központi ellenőrzés és az elosztás centrumává vált.

Dr. Mezey Barna